

УДК 1 (091)

doi: 10.15421/171713

Філософські погляди В. С. Соловйова та М. О. Бердяєва щодо проблеми «дух»

Т. Г. Астахова

tanya.ast@meta.ua

Комунальний вищий навчальний заклад

*«Інститут підприємництва «Стратегія» Дніпропетровської обласної ради»
52201, Жовті Води, вул. Гагаріна, 38*

Серед різноманітних філософських проблем наявні такі теми, які, з одного боку, є «наскрізними» для всієї історії філософської думки, а з іншого – тісно пов'язані з сутністю метафізики як певної організації мислення. З'ясовано, що це проблеми, крізь осмислення яких людський розум відповідним чином конститується й набуває метафізичної визначеності. Проблема «дух» є однією з таких, які становили інтерес й для В. С. Соловйова та М. О. Бердяєва. Встановлено, що зазначена проблема була базовою в їх творчості, а способи її розв'язання мають важливе значення для сучасного розвитку філософської думки. Оцінено, що у пошуках переходу від раціоналістичних форм гуманізму до духовного досвіду християнства мислителі цієї традиції В. С. Соловйов та М. О. Бердяєв відтворювали підходи гностичної думки та споріднені з нею форми духовного досвіду.

Виявлено, що найсильнішою стороною філософії В. С. Соловйова та М. О. Бердяєва є те, що вони наполягають на самостійній, специфічній у порівнянні з природою реальності духу. Пізнати цю реальність можна не інакше, як у процесі реалізації, тобто переживання кожним індивідом його духовного досвіду. Тим критикам, які сказали б, що при цьому духовний досвід фактично взятий у якомусь вищому значенні, у сенсі найвищої напруги, «горіння духу», М. О. Бердяєв зазначає, що головне те, що духовний досвід є, що він є реальність; «палість» або відсутність духовного життя в жодному разі не впливають на доказ його реальності.

Ключові слова: духовне; буття; свобода; логос

Philosophical views of V. S. Soloviev and N. A. Berdyaev on the problem of «spirit»

T.G. Astakhova

tanya.ast@meta.ua

*MHEE «Institute for entrepreneurship «Strategy» of Dnipropetrovsk regional council»,
38, Gagarina Str., Zovty Vody, 52201, Ukraine*

Among the variety of philosophical problems there are some topics which, on the one hand, are common for all history of philosophical thought, and on the other hand, are closely associated with the essence of metaphysics as a certain way of thinking. While comprehending these problems, human mind becomes constituted and obtains metaphysical distinctness. It has been found that the problem of spirit is one of many which were of interest to both V. S. Soloviev and N. A. Berdyaev. It has been ascertained that this problem was basic in their works, and the ways of solving it remain actual for the development of modern philosophical thought.

It has been evaluated that in search of transition from rationalistic forms of humanism to the spiritual experience of Christianity, the philosophers of this tradition, V.S. Soloviev and N.A. Berdyaev, reproduced the approaches of gnostic thought and forms of spiritual experience, related to it.

It has been discovered that the strong side of V.S. Soloviev and N.A. Berdyaev's philosophy is that they insisted on the independent and specific reality of spirit, comparing with nature. It is possible to discover this reality only in the process of implementation, i.e. in the process, when each individual goes through their spiritual experience. To those critics who would say that, in this respect, the spiritual experience is in actual fact regarded in its highest meaning, the meaning of high tension, «the burning of spirit», N.A. Berdyaev replies that the main thing is that spiritual experience exists and it is real; decadence or the absence of spiritual life in any case doesn't influence the proof of its real existence.

Keywords: spiritual; existence; freedom; logos

Цитування даної статті: Астахова Т. Г. Філософські погляди В. С. Соловйова та М. О. Бердяєва щодо проблеми «дух» / Т. Г. Астахова // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2017. – Т. 20. – № 1(141). – С. 81-86.

Citation of this article: Astakhova, T.G., 2017. Filosofs'ki pohlyady V. S. Solovyova ta M. O. Berdyayeva shchodo problemy «dukh» [Philosophical views of V. S. Soloviev and N. A. Berdyaev on the problem of «spirit»]. Scientific and theoretical almanac «Grani» 20; 1(141), 81-86. doi:10.15421/171713 (in Ukrainian).

Peer-reviewed; approved and placed: 21.11.2016

Философские взгляды В. С. Соловьева и Н. А. Бердяева относительно проблемы «дух»

Т. Г. Астахова

tanya.ast@meta.ua

Коммунальное высшее учебное заведение

«Институт предпринимательства «Стратегия» Днепропетровского областного совета»

52201, Желтые Воды, ул. Гагарина 38

Среди разнообразных философских проблем есть такие, которые, с одной стороны, общие для всей истории философской мысли, а с другой – тесно связаны с сущностью метафизики как определенной организации мышления. Осмысливая эти проблемы, человеческий разум конституируется и получает метафизическую определенность. Выяснено, что проблема «дух» является одной из таких, которые интересовали и В. С. Соловьева, и Н. А. Бердяева.

Установлено, что данная проблема была базовой в их творчестве, а способы ее решения остаются значимыми и для современного развития философской мысли. Оценено, что в поисках перехода от рационалистических форм гуманизма к духовному опыту христианства мыслители этой традиции – В.С. Соловьев и Н.А. Бердяев воспроизводили подходы гностической мысли и родственные ей формы духовного опыта.

Выявлено, что сильной стороной философии В.С. Соловьева и Н.А. Бердяева является то, что они настаивают на самостоятельной, специфической по сравнению с природой реальности духа. Выявить эту реальность можно не иначе, как в процессе реализации, то есть переживания каждым индивидом его духовного опыта. Тем критикам, которые сказали бы, что при этом духовный опыт фактически взят в высшем смысле, в смысле высокого напряжения, «горения духа», Н.А. Бердяев отвечает, что главное то, что духовный опыт есть, что он есть реальность; «палость» или отсутствие духовной жизни ни в коем случае не влияют на доказательство его реальности.

Ключевые слова: духовное; бытие; свобода; логос

Постановка проблеми. Філософські погляди В.С. Соловйова та М.О. Бердяєва весь час кружляють, так би мовити, навколо проблеми «дух». Цю проблему не можна не визнати дійсною й глибокою. І природно виникає питання: дух «є»? За аналізу способу буттєвості духу – іншого в порівнянні з природою та іншого духовного в порівнянні з індивідуальною свідомістю й самосвідомістю – виникають труднощі. Цікаво, що й В.С. Соловйов і М.О. Бердяєв відкидають позицію матеріалізму (дух – епіфеномен матерії) й об'єктивного ідеалізму (дух – субстанційне начало усього, що є, дане в об'єктивному світі).

Аналіз досліджень і публікацій. Наш підхід до представленої теми має свою у подальшому обґрунтовувану специфіку, що відобразилась у доборі праць. Оформленням поля нашого метафізичного дискурсу ми зобов'язані роботам Д. Армстронга, Д.Деннета, О.М. Корха, С.Б. Кримського, Е. Корета, В.І. Кураєва, В.С. Малахова, Г. Марселя, М.А. Масліна, Н.В. Мотрошилової, М.Г. Марчука, Т. Нагеля, С.С. Неретіної, Ж.-П. Сартра, М.В. Поповича, К. Поппера, В.С. Лук'янця, Ю.О. Лотмана, Р. Рорґи, Н.В. Хамітова, О.І. Хоми, М. Фуко, М. Шелера, Д. Челмерса тощо.

Мета дослідження. Здійснення історико-філософських розвідок, які мають на меті уточнення, узагальнення категоріально-понятійного апарату стосовно тлумачення змісту поняття «дух». Звернення до філософії В.С. Соловйова та М.О. Бердяєва залишається актуальним, оскільки зазначена проблема була базовою в їх творчості, а способи її розв'язання мають важливе значення для сучасного розвитку філософської думки.

Виклад основного матеріалу. У пошуках переходу від раціоналістичних форм гуманізму до духовного досвіду християнства мислителі цієї традиції – В.С. Соловйов та М.О. Бердяєв свідомо чи не свідомо відтворювали підходи гностичної думки та

споріднені з нею форми духовного досвіду. Це накладалось на їх християнське світорозуміння, народжуючи нову філософію, що стала дещо відмінною від канонів православ'я та близькою людині. В.С. Соловйов часто критикує гегелівське вчення, вважаючи неприпустимим ототожнювати іманентну діалектику мислення людини з трансцендентним логосом самого сущого. Г.В.Ф. Гегель і перетворює діалектичне мислення в абсолютну творчість самої дійсності. На думку В.С. Соловйова, гегелівське заперечення власної трансцендентної дійсності сущого призводить до абсолютного скептицизму й абсурду [5, с. 301-302]. В.С. Соловйов у своїй критиці Г.В.Ф. Гегеля не визнає відстороненого характеру мислення, властивого німецькому ідеалізму взагалі, і Г.В.Ф. Гегелю особливо. В.С. Соловйов переглядає роль розуму, аж ніяк не відкидаючи його, але ототожнюючи вище духовне – начало в Богові і в людині – не стільки з розумом, скільки з волею. Сущє у В.С. Соловйова є суб'єктом волі; як каже філософ: «Сущє є силою буття» [4, с. 301-302]. Другий момент відрізняє В.С. Соловйова від М.О. Бердяєва.

На противагу філософії Г.В.Ф. Гегеля як відволікання знанню, В.С. Соловйов і М.О. Бердяєв бачать у філософії справу життя, а не лише школи. В.С. Соловйов створює свобідну теософію, або цільне знання, яке поєднало б у собі принцип автономії розуму, на якому стоїть раціоналізм, з вмістом християнської релігії як релігії одкровення. У цьому сенсі філософія В.С. Соловйова не тотожна ні теології, ні спекулятивній раціоналістичній філософії. «...Теологія в гармонічному поєднанні з філософією й наукою утворює свобідну теософію, або цільне знання» [11]. Поняття «теософія» В.С. Соловйов вживає в тому сенсі, який він мав у Ф.В. Шеллінга, Ф. Баадера та інших релігійних мислителів XIX ст., а не в тому, який він отримав наприкінці сторіччя в необуддизмі О.П. Блаватської та її учнів.

І М.О. Бердяєв відкидає позицію Г.В.Ф. Гегеля тому, що дух, з точки зору російського філософа, в його інтерпретації, постає не у своїй самостійній сутності, а через щось інше, йому протилежне. Тоді «дух» вислизає з погляду філософа. Але й проста локалізація духовного в окрему людину не є вирішенням проблеми: «...Хоча дух лише в суб'єкті, а не в об'єкті, та він зовсім не суб'єктивний... Дух є інше, вища якість існування, ніж існування душевне й тілесне. Тричленне розуміння людини, як істоти духовної, душевної й тілесної, має вічний сенс і має бути утриманим» [1, с. 366]. Проте й це не вирішення проблеми: хоча багато хто згоден з тим, що людина – істота духовна. Це об'єднує В.С. Соловйова й М.О. Бердяєва.

Але це в людині не дано окремо, об'єктно як певна «природа» або «духовна субстанція». Що ж таке є дух? У трактаті «Теоретична філософія» В.С. Соловйов писав: «У тому, хто пізнає, потрібно розрізняти: по-перше, суб'єкта емпіричного; по-друге, суб'єкта логічного і, по-третє, суб'єкта власне філософського. Можна, мабуть, визначити цей троїчний підмет трьома різними іменами, називаючи перший душею, другий – розумом і третій – духом» [9, 165]. Тему духу В.С. Соловйов розвиває й поглиблює в інших творах і особливо в «Читаннях про Боголюдство» [11, с. 140-141]. На відміну від Г.В.Ф. Гегеля, В.С. Соловйов робить фундаментальним поняттям не буття, а суще. Для В.С. Соловйова головна мета піти від абстрактного, абстрактного формалізму гегелівської логіки й повернутися до дійсності, до змісту, до життя. На цих позиціях стоїть і М.О. Бердяєв: «Дух є сферою, на яку не поширюється розрізнення й протиставлення мислення та буття й в якій немає об'єктивації, гіпостазування продуктів думки. Дух – то правда душі, її вічна цінність. У цьому сенсі дух має аксіологічний характер, він пов'язаний з оцінкою. Духовність є вищою якістю, цінністю, вищим досягненням в людині. Дух дає сенс дійсності, а не є іншою дійсністю. Дух є ніби подихом Божим, пронизуючий істоту людини й повідомляючий їй вищу гідність, вищу якість її існування, внутрішню незалежність і єдність» [1, с. 366-367]. Коли ми говоримо про духовність людини: чи відповідає все це – прописуване в якості духу – якій-небудь «справжній реальності» або мова може йти лише про переживання суб'єкта? Питання поставлено чітко. Люди звикли – і в буденному житті й у філософії – виділяти певний, так би мовити, вищий ярус у «душевному» (тобто той, що визначається свідомістю, суб'єктивністю) житті людини. Категорія «духовність», як характеристика людського існування, багатьом філософам уявляється обґрунтованою та розумною. Твердження про «реальність» духу – теж є цілком правомірним [1, с. 378].

Реальність Духу визнає й В.С. Соловйов. Проте Дух у В.С. Соловйова софійний, для обґрунтування якого використовуються гострі й точні категорії німецького ідеалізму на основі загострених і вселенських почуттів вседності [2, с. 176].

Що ж собою являють саме духовні прояви, якості? У відповіді М.О. Бердяєва на це питання вже з'явився відтінок, який за суттю справи був сформу-

льований так: реальність духу – це «...реальність не від об'єкта, а від Бога, який є суб'єктом» [1, с. 366]. М.О. Бердяєв підходить до цієї проблеми як релігійний метафізик. Він поставив питання про дух, духовність: духовне має божественне походження, але цим суть справи не вичерпується. М.О. Бердяєв, як ми могли в цьому переконатися, весь час має на увазі «екзистенціальну» координату. Він постійно повертається до суперечки матеріалізму та ідеалізму. І стверджує: в аналізі духу не обов'язково бути чи матеріалістом (реалістом), чи ідеалістом. «...Є третя точка зору, яка й видається мені єдиноістинною» [1, с. 367]. Вона полягає в наступному: і матеріалістичний, й ідеалістичний монізм не справляються з поясненням того, як «матеріальний об'єкт» перетворюється на щось суб'єктне, як виникає «інтелектуальна подія пізнання». Відповідь М.О. Бердяєва: «Ми в жодному разі не стоїмо перед дилемою: або визнати справжньою реальністю об'єкт, що входить у суб'єкт пізнання, або зовсім заперечувати реальність, розкладаючи її цілком у відчуття й поняття, створені суб'єктом» [1, с. 367]. Сам суб'єкт – і це головне для М.О. Бердяєва – є буття. Суб'єкт не може бути зведений до мислення; «суб'єкт волонтаристичний і екзистенціальний» [1, с. 367]. Суб'єкт покликаний до творчості в цьому світі. Пізнання – один з творчих актів суб'єкта, де акт буттєвий, екзистенціальний, обумовлений волею, пов'язаний із самим існуванням людини, а не суто розумовий. Ця бердяєвська ідея ріднить його філософію з концепцією В.С. Соловйова й пов'язує з майбутньою екзистенціальною філософією. Для В.С. Соловйова дух теж є реальністю [11, с. 375].

В.С. Соловйов і М.О. Бердяєв виступають і проти традиції гносеологізму, тобто висунення на перший план ролі пізнання. На думку М.О. Бердяєва: а) пізнання не є абстрактним відношенням мислення до буття; б) пізнання є «подією всередині буття, і в ньому розкривається таємниця буття»; в) «Дух і є реальністю, що розкривається в екзистенціальному суб'єкті й крізь нього, реальністю, що йде зсередини, а не ззовні, не від об'єктивованого світу. Зовсім не вірно, що світ твориться суб'єктом, світ твориться Богом, та Бог творить не об'єкти, не речі, а живі, творчі суб'єкти» [1, с. 367]. За В.С. Соловйовим, «істота нашого духу» не вичерпується психічною дійсністю, яка «становить наше поточне, особистісне життя», є більш глибоке його підґрунтя» [11]. Реальність Духу й духовного В.С. Соловйов розумів у єдності волі, уявлення та почуття [11, с. 112-113]. Ці глибокі основи В.С. Соловйов характеризує у «Філософських основах цільного знання» наступним чином: «Коли я стверджую що-небудь як існуюче, наприклад, коли я кажу: «Я є», – то в цьому вислові розуміється: 1) я як сущий або суб'єкт Буття; 2) відомий спосіб або образ Буття, бо я не можу просто бути чи бути взагалі, я повинен мати відоме визначене, я повинен бути так чи інакше, тим або іншим, мати ту чи іншу природу... Але 3) я не можу просто мислити, просто хотіти або мислити, або хотіти взагалі: я повинен мислити про що-небудь, хотіти чого-небудь, то моє мислення чи бажання визначаються не лише як такі, суб'єктивно,

або як спосіб мого суб'єктивного Буття, але ще й об'єктивно в своїм змісті або ідеальній сутності. Те, що я мислю й чого хочу, є об'єктивно змістом або суттю мого Буття й становить особливий, необхідний і самостійний момент свого існування, що не зводиться до попереднього, а навпаки, його визначає» [10, с. 359-360].

В.С. Соловйов, як і М.О. Бердяєв, передбачає ту критику відстороненого раціоналізму, як і філософії, що виходить з тотожності буття й мислення, яка була здійснена майже через півсторіччя в екзистенціалізмі. Але при цьому В.С. Соловйов залишається на ґрунті раціоналізму, що істотно відрізняє його від панівної тенденції філософії ХХ ст., з її ірраціоналістичними тенденціями. Доводячи, що буття, суще не зводяться до логічної ідеї, що загальні поняття нашого розуму, тобто логічні категорії, є тільки основними типами відношення думки до свого предмета, В.С. Соловйов у той же час визнавав духовність і розумність всього реального, визнавав універсальні розумні закони, закони космічного Логоса, за якими влаштовується життя як природи, так і людини, й які, врешті-решт, можуть бути досягнуті засобами людського розуму. Однак при цьому розум не розглядався В.С. Соловйовим як єдине джерело пізнання. Як в людині можна виділити три основні здібності – чуттєве сприйняття, мислення й волю, так і пізнання здійснюється за допомогою досвіду, обумовленого апіорними законами нашого сприйняття (універсальної чуттєвості); за допомогою розуму, який встановлює закономірний зв'язок явищ, і, нарешті, за допомогою віри, яка встановлює «реальність омишлюваних і сприйнятих нами істот». Ці три джерела знання виконують різні функції: чуттєвість дає нам дійсність в її індивідуальності, мислення дозволяє встановити загальні зв'язки в цьому дійсному світі, загальну співвіднесеність сущого, а віра відкриває нам субстанційне буття сущого, адже останнє не дано ні чуттєвості, ні розуму.

Реальність духу й духовного М.О. Бердяєв бачив «в екзистенціальності суб'єкта». М.О. Бердяєву, на нашу думку, вдається подолати характерний для багатьох ідеалістичних учень гегелівського типу філософський крен, який пов'язаний з об'єктивуванням, гіпостазуванням духу. У філософії Г.В.Ф. Гегеля дух оголошений субстанційною основою (також божественною першоосновою) всього, що існує у світі, і природи з усіма її суто речовинними станами, і людського предметного світу у всіх його іпостасях, і людини як індивіда, наділеного свідомістю, і всіх «надсуб'єктивних» духовно-культурних утворень. Окрім того, М.О. Бердяєв і В.С. Соловйов, хоча й не погоджувалися з гіпотезою про природу як інобуття духу, все ж таки визнавали, що в найбільшій близькості до гегеліанського образу об'єктивованого духу стоїть світ людської культури. Існування людської культури неможливе без тих чи інших форм об'єктивації. Духовне «застигає» у створених людством предметах, у розпочатих ним процесах, втілюється в накопиченому знанні, у тому числі в нормах, принципах спілкування, моралі, соціальному бутті [1, с. 376]. У цілому гегелівський підхід В.С. Соловйовим та М.О. Бердяєвим відкинутий саме

за об'єктивізм, за той «провал», який віднайшов себе в нерозумінні Г.В.Ф. Гегелем «внутрішнього ества особистості, особистої духовності, особистого ставлення людини й Бога» [1, с. 376]. Істинно реальною сферою об'єктивованого духу стає тоді й лише тоді, коли вона живе й оживляється, а це відбувається тільки завдяки індивіду, людині, дійсному екзистенціальному суб'єкту. Тому розуміється не абстрактний суб'єкт, а живий – екзистенціальний, ведучий, чинний, який страждає, – людина, узята в нерозривній цілісності її життєдіяльності, здібностей, проявів. Лише на основі живого, конкретного духу індивідів можлива, так би мовити, інтерсуб'єктивна духовність – саме реальна духовність спілкування, що народжує й оживляє його принципи, норми, цінності.

Отже, дух і духовне у В.С. Соловйова й М.О. Бердяєва – це не просто суб'єктивне, а інтерсуб'єктивне багатство «вищих» спонукань, цінностей, принципів, пізнавальних і практичних результатів, норм і досягнень науки, моралі, права, релігії, мистецтва, спілкування, що втілюється в діяльності реальних індивідів. Істинно реальний дух тоді й тільки тоді, коли він «живіше» в окремих людях у всій повноті їх існування, екзистенціальності [302]. У бердяєвському ході думок простежується поворот від дихотомії реалізму й номіналізму, в розумінні «природи» духу, необхідності подолання її [1, с. 368-371].

Які ж «властивості духу»? М.О. Бердяєв висловлює важливу думку про те, що осмислення духу помилково розпочинати з позицій його вичерпних раціональних дефініцій, як це робиться часто-густо в науці. «Дух знеживлюється таким визначенням, він перетворюється в об'єкт, у той час як він є суб'єкт. Про дух не можна виробити поняття. Але можна вловити властивості духу» [1, с. 379]. Властивості духу: «свобода, сенс, творча активність, цілісність, любов, цінність, звернення до вищого божественного світу та єднання з ним» [1, с. 379].

Зіставимо висловлювання В.С. Соловйова й М.О. Бердяєва щодо проблеми «духу».

Свобода притаманна духові на противагу детермінізму, «зовнішньому» духу. «Дух є внутрішнім у відношенні до зовнішнього, до всього залежного від зовнішнього. Внутрішнє є символом Духу» [1, с. 379]. Для характеристики духу неприйнятні «просторові символи» висоти й глибини. Вимірювати глибину або висоту духу в кількісних параметрах неможливо. «Свободі належить примат над буттям, яке є вже вистигла свобода».

У В.С. Соловйова «свобода... зрозуміла сама по собі і не вимагає пояснення» [5, с. 323].

В.С. Соловйов же розглядає проблему свободи в контексті співвідношення людського й божественного: «Третє можливе відношення є те, коли й Божество, і природа однаково мають дійсність в людині, та її власне людське життя складається в діяльному узгодженні природного начала з божественним або у свободному підпорядкуванні першого останньому» [11, с. 166, 168-169; 5, с. 322].

Дух – постійна, невинна творчість, творення, конструювання нового буття. «Творча активність, творча свобода суб'єкта первинна. Принцип каузаль-

ності не співвідносний з духом і його життям». Порівняймо з твердженням В.С. Соловйова: «... Власний розуму нашому образ предмета ми втілюємо в даних нашого досвіду, в наших відчуттях, відповідно до їх відносних властивостей, повідомляючи йому таким чином феноменальне буття або виявляючи його актуально в природній сфері» [5, с. 341].

«Дух від Бога й дух до Бога... Дух не твориться Богом, як природа, дух еманує від Бога, вливається, ніби вдихається Богом у людину» [1, с. 379].

І для В.С. Соловйова характерно різке розмежування природного й духовного, у чому виявляє себе одна з ознак дуалізму, яку сам мислитель відносив до особливостей свого філософствования. Розуміння духовного світу, перш за все, передбачає відмежування його від світу природного, подолання всіх змішувань, неприпустимість натуралізації духовного життя, яка властива метафізичним системам. Звідси й інші, більш конкретні протиставлення. Природний світ, за В.С. Соловйовим, «не знає глибини», що ж стосується духу, то глибина є його символом. Духовне життя засноване, за В.С. Соловйовим, на «внутрішньому подоланні позапекладання єдиного й множинного». Природна дійсність – «абстрактна й роздільна», позбавлена цілісності, повноти. Духовне життя – «найвищою мірою конкретне, зрощене життя», у ньому подані цілісність і повнота буття, у ньому «переможені» чужинність і «речовинність».

Аналізуючи філософію В.С. Соловйова й М.О. Бердяєва, ми чітко бачимо: поняття «життя» і «дух» у них суто співвідносні. Вони передбачають один одного, відсилають один до одного. Разом з тим за оцінки їх порівняльної важливості для філософії В.С. Соловйов і М.О. Бердяєв віддають «пальму першості» духові. У межах філософської метафізики первинним, першочерговим, властивим і першосутнішим є, звичайно, дух. Така вихідна позиція всієї філософії В.С. Соловйова й М.О. Бердяєва, особливо ретельно розгорнута в більш пізніх роботах. У цих межах і в цьому сенсі вчення М.О. Бердяєва можна назвати ідеалізмом, та варто уточнити: мова йде про новий ідеалізм, який відкидає традиції об'єктивно-ідеалістичного субстантивізму, усі форми об'єктивації духу; філософію В.С. Соловйова можна кваліфікувати як софійний ідеалізм. Дух не тільки божественний. Він також «бого-людський», «бого-Світ!». «Дух є божественним елементом в людині, але він неможливий без людського елемента й діє в поєднанні з ним» [1, с. 383; 11, с. 166, 168-169, 109-122].

Через зло дух має відношення вже не до буття, а до ніщо. Ніщо теж неможливо виразити в поняттях. «Невірнo було б сказати, що небуття є, існує. Про нього потрібно сказати, що воно має екзистенціальне значення, значення в долі людини й світу» [1, с. 379-380]. В.С. Соловйов так само аналізує проблему зла в «Читаннях про Боголюдовство» в контексті відношення людини до божественного світу [11, с. 47].

Виходячи зі сказаного, можна зробити висновок, про те, що В.С. Соловйов [11, с. 145] і М.О. Бердяєв не згодні зі спробами одностороннього раціонального розуміння та осягнення духу. «Духу притаманний логос, і він вносить у все сенс. Але разом з тим дух

іраціональний, позараціональний, надраціональний. Раціоналістичне розуміння духу є його спотворення й приниження» [3, с. 380].

М.О. Бердяєв і В.С. Соловйов з різних точок зору протиставляють дух природі, не зближуючи їх. «Природа приходить ззовні, дух же йде зсередини». Якщо природа – у часі й просторі, то дух позачасовий і позапросторовий. Природа ділиться, дробиться, диференціюється, дух – цілісний. «У духові є прометеївське начало, повстання проти богів природи, проти детермінізму людської долі, є поривання і прорив до вищого вільного світу» [1, с. 380]. Дух – це сила, що звільняє від влади стихій природи. Дух, за М.О. Бердяєвим, означає «перемогу над занепаолою природою», але не через заперечення, знищення космосу, а через його «звільнення й просвітлення» (порівняймо ідею В.С. Соловйова про підпорядкування природи божественному світові [11, с. 168-169]). Дух, за В.С. Соловйовим, «дійсне досконале морального ладу є універсальністю Христового Духа, здатного все обійняти й переродити. Звідси суть справи для людства в тому, щоб прийнявши Христа, у Його Духові співвіднести з усім і через це дати можливість Його Духу втілитися у всьому» [7, с. 225]. В.С. Соловйов розставляє дещо інші задачі у вирішенні проблеми людського духу. «Світове завдання полягає не в створенні солідарності між кожним і всіма, – вона вже й так існує за природою речей, – а в повному усвідомленні й потім духовному засвоєнні цієї солідарності з боку всіх і кожного, в її перетворенні з метафізичної й фізичної тільки в морально-метафізичну та морально-фізичну» [7, с. 232]. У той час як М.О. Бердяєв пише: «Дух завжди означає, що людина не раб, а господар космічних сил, але господар – друг і визволитель» [1, с. 381].

Дух – «поза будь-якої утилітарності». Він має відношення не до засобів, а до цілей. «Дух – вище за життя, хоча це сила, яка діє «у житті», у життєвому процесі, де тільки й вгадуються ознаки духу. Та справжнє життя, як і справжня реальність, існує і в людині, і в навколишньому світі лише завдяки духові. Ось як характеризує дану проблему В.С. Соловйов: «Вище завдання людини, як такої (чистої людини) і суто людської сфери буття полягає в тому, щоб збирати всесвіт у ідеї, завдання Боголюдини й Царства Божого полягає в тому, щоб збирати всесвіт у дійсності» [8, с. 220].

Дух у зображенні М.О. Бердяєва не тотожний свідомості. Але «через дух конструюється свідомість, і через дух же долаються межі свідомості й відбувається перехід у надсвідомість» [1, с. 380]. «Мета духу, – пише В.С. Соловйов, – є самопізнанням, тобто пізнанням себе як відмінного від природи» [8, с. 68]. Власне такі, у розумінні В.С. Соловйова та М.О. Бердяєва, основні властивості духу.

Дух здатний до об'єктивації, і це є однією з найважливіших проблем у метафізиці М.О. Бердяєва.

М.О. Бердяєв спеціально присвячує цілий розділ дослідженню проблем об'єктивації, символізації та реалізації духу. Вихідний пункт роздумів – констатація самого факту об'єктивації, яка існує за умови,

що «дух є суб'єктом і розкривається в суб'єкті. Але дух об'єктивується, він викидається назовні, виражає себе зовні – у бутті-для-іншого. Дух виражає себе соціально. Він соціалізується. Дух вступає в історію, і в історії він вельми змінюється, він ніби втрачає певні свої риси й набуває рис нових» [1, с. 387].

Висновки. Таким чином, найсильніша сторона філософії В.С. Соловйова та М.О. Бердяєва полягає в тому, що вони наполягають на самостійній, специфічній у порівнянні з природою реальності духу. Ви-

явити цю реальність можна не інакше, як у процесі реалізації, тобто переживання кожним індивідом його духовного досвіду. Тим критикам, які сказали б, що при цьому духовний досвід фактично взятий у якомусь вищому значенні, у сенсі найвищої напруги, «горіння духу», наприклад, М.О. Бердяєв заздалегідь відповідає: головне те, що духовний досвід є, що він є реальність; «палість» або відсутність духовного життя в жодному разі не впливають на доказ його реальності.

БІБЛЮГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ:

1. Бердяев Н. А. Дух и реальность. Основы богочеловеческой духовности [Текст] / Н. А. Бердяев. – М.: Республика, 1994. – 684 с. – (Философия свободного духа).
2. Гайденоко П. П. Анархический персонализм Николая Бердяева [Текст] / П. П. Гайденоко. – М.: Прогресс-Традиция, 2001. – 472 с. – (Владимир Соловьев и философия Серебряного века).
3. Порус В. Н. В. Соловьев и Л. Шестов: единство в трагедии [Текст] / В. Н. Порус // Вопросы философии. – 2004. – № 2 – С. 148 – 160.
4. Соловьев В. С. Кризис западной философии [Текст] / В. С. Соловьев. – Брюссель, 1966. – (Соловьев В. С. Собр. соч. Фототипическое издание : Т. 1 – 2). Т. 1. – 1966. – 819 с.
5. Соловьев В. С. Критика отвлеченных начал [Текст] / В. С. Соловьев. – Брюссель, 1966. – (Соловьев В. С. Собр. соч. Фототипическое издание : Т. 1 – 2). Т. 2. – 1966. – 819 с.
6. Соловьев В. С. Критика отвлеченных начал [Текст] / В. С. Соловьев. – Брюссель, 1966. – (Соловьев В. С. Собр. соч. Фототипическое издание : Т. 9 – 10). Т. 10. – 1966. – 957 с.
7. Соловьев В. С. Оправдание добра. Нравственная философия [Текст] / В. С. Соловьев. – Брюссель, 1966. – (Соловьев В. С. Собр. соч. Фототипическое издание : Т. 7 – 8). Т. 7. – 1966. – 1109 с.
8. Соловьев В. С. Оправдание добра. Нравственная философия [Текст] / В. С. Соловьев. – Брюссель, 1966. – (Соловьев В. С. Собр. соч. Фототипическое издание : Т. 7 – 8). Т. 8. – 1966. – 1109 с.
9. Соловьев В. С. Три разговора о войне, прогрессе и конце всемирной истории [Текст] / В. С. Соловьев : в 2 т. / [общ. ред и сост. А. В. Гульги, А. Ф. Лосева; прим. С. Л. Кравца и др.]. – М.: Мысль, 1990. Т. 2. – 1990. – 822 с.
10. Соловьев В. С. Философские начала цельного знания [Текст] / В. С. Соловьев : в 2 т. / [общ. ред и сост. А. В. Гульги, А. Ф. Лосева; прим. С. Л. Кравца и др.]. – М.: Мысль, 1990. Т. 2. – 1990. – 822 с.
11. Соловьев В. С. Чтения о Богочеловечестве [Текст] / В. С. Соловьев. – Брюссель, 1966. – (Соловьев В. С. Собр. соч. Фототипическое издание : Т. 3 – 4). Т. 3. – 1966. – 1088 с.

REFERENCES:

1. Berdjaev, N.A., 1994. Duh i real'nost'. Osnovy bogochelovecheskoj duhovnosti [Spirit and reality. Fundamentals of God-man spirituality]. Respublika, Moscow, 684 (in Russian).
2. Gajdenko, P.P., 2001. Anarhicheskij personalizm Nikolaja Berdjaeva [Anarchist personalism of Nikolai Berdjaev]. Progress-Traditsiya, Moscow, 472 (in Russian).
3. Porus, V.N., 2004. V. Solov'ev i L. Shestov: edinstvo v tragedii [NV Soloviev and L. Shestov: unity in tragedy]. Voprosy filosofii 2, 148-160 (in Russian).
4. Solov'ev, V.S., 1966. Krizis zapadnoj filosofii [Crisis of Western philosophy]. Brjussel', 819 (in Belgium).
5. Solov'ev, V.S., 1966. Kritika otvlechennyh nachal [Criticism of abstract beginnings]. Brjussel', 819 (in Belgium).
6. Solov'ev, V.S., 1996. Kritika otvlechennyh nachal [Criticism of abstract beginnings]. Brjussel', 957 (in Belgium).
7. Solov'ev, V.S. 1966. Opravdanie dobra. Nравstvennaja filosofija [Justification of the good. Moral Philosophy]. Brjussel', 1109 (in Belgium).
8. Solov'ev, V.S., 1966. Opravdanie dobra. Nравstvennaja filosofija [Justification of the good. Moral Philosophy]. Brjussel', 1109 (in Belgium).
9. Solov'ev, V.S., 1990. Tri razgovora o vojne, progresse i konce vseмирnoj istorii [Three talks about war, progress and the end of world history]. Myisl, Moscow, 822 (in Russian).
10. Solov'ev, V.S., 1990. Filosofskie nachala cel'nogo znaniya [Philosophical principles of integral knowledge]. Myisl, Moscow, 822 (in Russian).
11. Solov'ev, V. S., 1966. Chtenija o Bogochelovechestve [Reading about God-manhood]. Brjussel', 1088 (in Belgium).